

معرفی کتاب تحریک آزادی میں اردو کا حصہ

وفا یزدان منش^۱

استاد یار گروه زبان و ادبیات اردو، دانشگاه تهران

تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۷ اسفندماه ۱۳۹۸؛ تاریخ پذیرش: ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۹)

کتاب تحریک آزادی میں اردو کا حصہ، اثر محقق نامور معین الدین عقیل، می‌باشد. کتاب مذکور چاپ سال ۲۰۰۸، یکی از آثار ارزنده این پژوهشگر است که در آن، تاریخچه زبان اردو از حیث اسلام‌گرایی، ملی‌گرایی، آزادی‌طلبی و تأثیر آن در تقویت ذهنیت اسلامی و ارتقا شعور اجتماعی مسلمانان، ارائه داده است. نگارنده، در اینجا، تمامی ریخت‌ها و گونه‌های ادبی و غیرادبی اردو اعم از شعر و نثر ادبی حتی سخنرانی‌ها، خطبه‌ها و قراردادها را مورد مطالعه قرار داده است. معرفی نهضت‌های مذهبی، سیاسی و ادبی در باب این مقوله، ارزش علمی و داده‌های این پژوهش را افزوده است.

کلید واژگان: معین‌الدین عقیل، آزادی، اردو، نهضت، مسلمانان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱ E-mail: v.yazdanmanesh@ut.ac.ir

معرفی اثر و نگارنده آن

معین‌الدین عقیل، از محققین نامور معاصر شبه قاره هند است. وی دارنده دکترای ادبیات، ضمن تدریس در دانشگاه‌های مختلف، منصب‌های متفاوتی را برعهده داشته است، مانند؛ ریاست دانشکده زبان‌ها و ادبیات خارجی دانشگاه بین‌المللی اسلامی^۱ در اسلام آباد، مدیریت گروه اردو آن دانشگاه و مدیریت گروه اردو دانشگاه کراچی. وی به زبان‌های انگلیسی، هندی، فارسی و عربی مسلط و با زبان‌های ایتالیایی و ژاپنی آشناست. معین‌الدین، در حیطه تاریخ، فرهنگ و ادبیات، زبان‌شناسی و آموزش مسلمانان آسیای جنوبی حدود هفتاد کتاب و بیش از سی صد مقاله به زبان‌های اردو، انگلیسی نگاشته است. در بین آنها تعداد کاوش‌های انجام شده بر ادبیات و زبان اردو چشمگیر است. **تحریرک آزادی میں اردو کا حصہ**، (سهم اردو در نهضت آزادی)، یکی از پژوهش‌های ارزنده معین‌الدین عقیل می‌باشد. این اثر، در سال ۲۰۰۸/۱۴۲۹ ه.ق در مرکز مجلس ترقی ادب، لاهور، در قطع رقعی در ۸۳۲ صفحه به چاپ رسید. به گفته عقیل، پیشینه این کتاب، رساله دکترای وی با راهنمایی ابوالیث صدیقی‌ست که در سال ۱۹۷۵ مورد دفاع قرار گرفته است و پس از یک سال با عنوان حاضر در ۱۰۱۸ صفحه، در انتشارات انجمن ترقی اردو در شهر کراچی، به چاپ رسیده است. در چاپ دوم، این اثر با بازبینی و ویرایش جدید، به چاپ می‌رسد. در چاپ جدید، به سبب قطور بودن کتاب و اهمیت فصل اول یعنی **"تحریرک آزادی کے تاریخی و سیاسی پس منظر"**، (پیش زمینه سیاسی و تاریخی نهضت آزادی) آن را از کتاب استخراج کرده با عنوان **"آزادی کی قومی تحریک"** (نهضت ملی آزادی)، به صورت کتابی مستقل به چاپ می‌رساند. مابقی آن را با عنوان حاضر نشر می‌دهد. طرح روی جلد، متناسب با عنوان و محتوای اثر، بیانگر قیام فاتحانه اهالی شبه قاره هند علیه سلطه‌جویی انگلیسی‌هاست که با قلم سیاه ترسیم شده است. متن کتاب، با قلم سیاه نوری نستعلیق نازک در سایز ۱۳ در برنامه این پیج (In Page) نگاشته شده است.

معین‌الدین عقیل، شیوه تحقیق را می‌داند و با اجرای آن، ارزش علمی اثر خود را می‌افزاید. عناوین کتب، نشریه‌ها با فونت مجزا از متن آمده؛ جایی که از کتاب یا گردآوری، سخن می‌رود، محل و تاریخ اولین چاپ آنها نیز ذکر می‌شود. وی امانتداری را پاس داشته و مطالب را مستندسازی نموده است. ارجاع‌دهی با روش شیکاگو، و پرون متنی صورت گرفته و در انتهای کتاب، مربوط به هر فصل جداگانه تخصیص یافته‌است. البته در این قسمت توضیحات مختصر که انتظار می‌رفت در پانویس قرار بگیرند، با ارجاع‌ها تلفیق یافته است. کتابنامه با عنوان، «فهرست اسناد محوله»، آمده و اسم اشهر مؤلف یا مقاله نویس، شناسه قرار گرفته است. شیوه وی، برای محققین ایرانی حائز اهمیت است، زیرا تشخیص اسم اشهر نویسندگان و شاعران اردو زبان، معمولاً شک و شبهه را به‌همراه دارد. نکته دیگر این است که طویل بودن این فهرست بیانگر، کاوش گسترده معین‌الدین عقیل است. در این پژوهش از منابع دست اول و پربسامد استفاده شده است. عقیل برخی جاها، در صورت نیاز به مطالعه بیشتر منبع و صفحات را اعلام می‌دارد. در انتهای کتاب، واژه‌نامه‌های مربوط به شخصیت‌ها، مکان‌ها، کتب و مجلات جداگانه آمده است.

^۱ International Islamic university

زبان این نگارش، روان، سلیس و فاقد پیچیدگی‌های مفهومی و واژه‌ایست. طول جمله‌ها منطقی و آسان فهم است. این کتاب همچون دیگر کتاب‌های اردو، متأسفانه فاقد علائم ویرایشی است.

نقدی بر اثر

معین الدین عقیل در پنج فصل، با سیرتاریخی، به تأثیر زبان اردو در منسجم کردن هویت مسلمانان می‌پردازد و در فصل ششم، نتیجه‌گیری از داده‌ها و تحلیل‌های خود را ارائه می‌دهد. خلاصه‌ای از مطالب آمده در فصول بدین شرح است:

فصل اول: اردو میں حب وطن کی روایت (روایت عشق به وطن در اردو)؛ این فصل بر آغاز شکل گرفتن ادبیات اردو در دکن و شمال هند از دیدگاه وطن دوستی اشمال دارد. در حین توضیحات مفصل سودمند در این مقوله، تاریخی از دکن و حاکمان مسلمان که در خلق این نوع ادبیات، نقش بسزایی داشتند، مطرح می‌شود. نکته حائز اهمیت در این فصل این است که معین الدین عقیل، وطن دوستی در ادبیات فارسی شبه قاره هند را سرآغاز این نوع ادبی می‌گوید. در این فصل، به سبب اقتضای ادبیات در آن دوران، ادبیات شعری در قالب‌های مختلف، مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. فصول دیگر، با تقسیم‌بندی صد ساله و تفکیک شده شعر و نثر، شکل می‌گیرند. طول بازه زمانی در هریک از این سده‌ها از حیث تاریخی اهمیت ویژه‌ای دارند و می‌توان گفت، مولف انتخاب درستی در این تقسیم‌بندی داشته است. دیگر فصول:

فصل دوم: شعر اردو، ۱۷۵۷-۱۸۵۷:

فصل سوم: نثر ۱۷۵۷-۱۸۵۷:

فصل چهارم: شعر اردو ۱۸۵۷-۱۹۴۷

فصل پنجم: نثر اردو ۱۸۵۷-۱۹۴۷

معین الدین در طول تالیف خود، ضمن بازگو کردن شرایط تاریخی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی هر دوره، با توجه به نقش هر گونه‌ای از شعر یا نثر اردو، شعرا و نویسندگان را نام برده و کلام و قلم آنها در وطن‌گرایی و آزادی‌جویی را مجزا، مورد ارزیابی قرار می‌دهد. همچنین تمامی نهضت‌های سیاسی، دینی، ادبی را معرفی کرده، ساختار و اهداف آنها را توضیح می‌دهد. از استعمار بریتانیا و عملکرد آنها برای ترویج دین مسیحیت و سرکوبی جنبش‌های مردمی می‌گوید. در عنوانات ریزتر، ادبیات را نیز در قالب‌ها و انواع مختلف ادبی تقسیم می‌کند و گاهی با توجه به اهمیت مناطق، تقسیم‌بندی جغرافیای نیز دیده می‌شود. این نوع ظرافت وی، به خواننده برای جستجوی مطالب مورد نظر خود در این کتاب، کمک شایانی می‌کند.

از سده بیستم، به منظور رهایی از استعمار بریتانیایی، با ایجاد تشکلهای مختلف، بینش اسلامی، سیاسی و انقلابی رهبران و اعضای آنها در قلم منسجم‌تر ظهور می‌یابد. برخی از رهبران مسلمان فراتر از آزادی به تشکیل حکومت اسلامی مستقل اندیشیدند. بنابراین هجومی از نوشته‌ها و اشعار با محتوای اسلام‌گرایی، ملی‌گرایی و آزادی‌طلبی در زبان اردو می‌جوشد. معین‌الدین عقیل، گذری به این نهضت‌ها و تشکلهای داشته و با معرفی و شرحی خلاصه از فعالیت‌های آنها، به‌نقش محوری زبان و ادبیات اردو در آن حوزه می‌پردازد. یکی از

ویژگی‌های ممتاز ادبیات شعری اردو، دربرداشتن وقایع نگاری تاریخی می‌باشد، در سده بیستم شعری چون شبلی نعمانی، ظفر علی خان با رویکرد سیاسی، رویدادهای زمان خود را شرح داده نظریه‌ها و تائزهای خود را قلم می‌زنند. معین‌الدین عقیل اگرچه به رویدادهای این برهه زمانی، اشاره دارد اما از شرح وقایع چشم پوشی می‌کند. مختصرگویی وی در موارد ذکر شده، خواننده را وا می‌دارد که برای تکمیل دانش بیشتر، به منابعی که مولف از آنها استفاده کرده، مراجعه کند. از سویی، سیر تاریخی تمامی این جریان‌ها، به طوری سازمان دهی شده که نظام فکری منسجمی را در ذهن خواننده، ایجاد می‌کند. به ویژه نهضت‌های سیاسی و مذهبی که به طور یکجا در این کتاب آمده‌اند، تصاویر شفافی از پویایی و جریان‌های عصر مربوطه، تداعی می‌کنند و برای خوانندگان و محققین فرصتی برای قیاس مقاصد و اهداف جنبش‌های مختلف فراهم می‌کند. ویژگی این کتاب در این است که مولف، در جایی که به ادبیات شعری اشاره دارد، سخن خود را با نمونه‌های شعری، مستدل می‌سازد.

به دلیل تفکیک شعر و نثر و شخصیت‌های سهیم در نهضت آزادی، گاهی مطالب تکراری به نظر می‌رسند که البته معین‌الدین عقیل خود در مقدمه به این امر اشاره کرده و این تکرار را ناگزیر دانسته است.

در فصل پنجم با توجه به کاوش نگارنده، اهمیت زبان اردو و نقش آن در نهضت آزادی بیشتر نمود می‌یابد. در ذیل این فصل، مطالبی با عنوان "تحریک آزادی کا ادب" (ادبیات نهضت آزادی)، آمده که ضمن ارائه اطلاعات مفید، نوآوری در گردآوری مفاهیم مربوطه، محسوب می‌شود و آن دسته از کتاب‌های مهم زبان اردو مطرح می‌شود که با محتوای مفاهیمی چون سیاسی و ملی مسلمانان هند، اختلافات مسلمانان و هندو، زندگی‌نامه‌های خود نوشت که همگی یک سو با هدف کسب آزادی در جریان بودند، به چاپ رسیده‌اند، در همین فصل در ذیل عنوان "متفرقات"، به سازمان‌ها، قراردادهای، نامه‌ها، سفرنامه‌های اردو زبان و ترجمه آن دسته از کتاب‌ها به زبان اردو اشاره شده است که هریک به نوعی مرتبط به نهضت پاکستان هستند. نگارنده در این حوزه، از تاثیر شکل‌های شیعی نیز خبر می‌دهد. در ادامه به سخنرانی‌ها و خطبه‌ها نیز اشاره کرده و مجموعه به چاپ رسیده آنها اشاره می‌کند. به گفته معین‌الدین عقیل، سخنرانی و خطبه‌های رهبران سیاسی و مذهبی به طور همزمان به اردو ترجمه می‌شده تا جایی که وی از ترجمه به اردوی نوشته‌ها و سخنرانی و خطبه‌های به زبان انگلیسی رهبران سیاسی مسلمان و هندو خبر می‌دهد. این بیانگر تکاپوی یکپارچه و اهداف یکسان مسلمانان و هندو برای رسیدن به آزادی است. مانند ترجمه خودنوشت زندگی نامه گاندی با عنوان تلاش حق / داستان غدر (۱۹۱۱)؛ محمد علی کی ذاتی / نثری کے چند اہم اوراق (چند برگ مهم از خاطرات شخصی محمد علی) (۱۹۳۹)؛ حرف اقبال (لاهور ۱۹۴۵) ترجمه خطبه‌ها و سخنرانی‌های اقبال لاهوری. هندوستان کا اتحاد (دهلی ۱۹۴۶) ترجمه خطبه‌های جواهر لال نهرو؛ خطبات کانگریس (لاهور ۱۹۴۷) ترجمه خطبه‌های ایراد شده در جلسات کنگره؛ معین‌الدین ضمن معرفی این گونه نگارش‌ها، به نقد مختصری از آنها نیز می‌پردازد. بیان تاریخچه‌ای از اداره‌ها و مراکز علمی و مدارس که برای گسترش زبان اردو گشایش یافته از مهم‌های فصل آخر است. در حقیقت ویژگی ممتاز این اثر همین است که معین‌الدین عقیل، در بیان هر مقوله مرتبط با موضوع اصلی کتاب، با توضیحی از پیشینه‌ای

آن، مطلب را شفاف سازی کرده خاطر نشان می‌کند که هر یک چگونه با کارگیری زبان اردو، در اصلاح تفکر و افزایش آگاهی مسلمانان موفق بوده‌است.

فصل آخر که نتیجه‌گیر است، با عنوان "ماحصل" عوامل افول حکومت مسلمان بابر تا نیاز مسلمانان به حکومت اسلامی مجزا را خلاصه‌وار برمی‌شمارد. اهمیت این بخش به این سبب است که عقیل به جای تکرار اطلاعات فصول پیش، نتیجه منطقی و رضایت‌بخشی را ارائه می‌دهد.

در مجموع، عقیل به بهانه بیان قدرت زبان اردو، اطلاعات جامعی از شوراها، جنبش‌ها و نهضت‌های سیاسی و دینی به مخاطب انتقال می‌دهد. معرفی و تحلیل وی اغلب بی‌طرفانه است. البته با توجه به مطالعه کل کتاب، به نظر می‌رسد وی درباره نهضت علیگر و اراکین آن، نسبت به سایر نهضت‌ها و شخصیت‌ها، با اطناب و حساسیت ویژه و مثبت‌گرا، سخن می‌گوید.

آنچه در این کتاب انتظار می‌رفت مورد توجه قرار گیرد که نگرفت؛ نمونه‌های شعری مستند سازی نشده‌اند. گاهی به نظر می‌رسد، نیز گاهی مولف در معرفی پس زمینه‌های موضوع مورد بحث، پراکنده‌گویی دارد و مطالبی که نامرتب با موضوع هستند، به صورت طولیل مورد بحث قرار می‌گیرند. گاهی در مقوله‌ای مهم، نگاه، بسیار گذرا و معارفه، بسیار کوتاه از شخصیت‌های انقلابی و مبارز می‌انجامد که خواننده در درک و پیوند آن با مفهوم عنوان کتاب عاجز می‌ماند. گویا نویسنده، به این دلیل که از پیش، به نهضت‌ها پرداخته، اهداف شخصیت‌ها و فعالیت‌های آنان را موقوف به همان اهداف نهضت‌ها که برای کسب آزادی فعال بودند؛ می‌داند. با توجه به مطالعات انجام شده، روزنامه‌ها و نشریه‌ها مهمترین نقش را در آزادی شبه قاره هند از استعمار و نیز مهمترین تاثیر در افزایش آگاهی مسلمانان و حمایت آنان از تشکیل پاکستان را داشته‌اند. این مقوله کمتر در این کتاب به چشم می‌خورد.

با توجه به قوت نقاط و اشرف بر موضوع، کتاب تحریرک آزادی میں اردو کا حصہ در مقطع کارشناسی، برای درس «تاریخ زبان و ادبیات اردو»، در مقطع کارشناسی ارشد، برای درس «نهضت‌های ادبی اردو»، مکمل مفیدی است. ترجمه این کتاب به زبان فارسی توصیه می‌شود؛ زیرا با توجه به محتوای آن، افزون بر ادبیات اردو، دریژوهش‌های حوزه تاریخی، سیاسی و اجتماعی، اثری ارزشمند و منبعی مستند است.

منابع

معین‌الدین عقیل (۲۰۰۸). *تحریرک آزادی میں اردو کا حصہ*. لاهور، مجلس ترقی ادب، چاپ اول، جون ۲۰۰۸، جمادی الثانی ۱۴۲۹ق.

Introducing the Book "*Army's Share in the Freedom Movement*"

Vafa Yazdanmanesh¹

Department of Urdu Language and Literature, University of Tehran,
Tehran, Iran

(Received: 07 March 2020; Accepted: 15 May 2020)

The book "*Tahrik-e- Azadi men urdu ka hisa*" (Army's share in the freedom movement) is the work of the famous contemporary scholar Moinuddin Aqeel. The book, published in 2008, is one of the scholar's most valuable works on the history of Urdu in terms of Islamism, nationalism, libertarianism, and its impact on strengthening the Islamic mentality and promoting the social consciousness of Muslims. Here, the author has studied all the literary and non-literary forms of literature, including poetry and literary prose, even lectures, sermons, and conventions. The introduction of religious, political and literary movements on this subject has added to the scientific value and data of this research.

Keywords: Moinuddin Aqeel, Freedom, Urdu, Movement, Muslims.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

¹ E-mail: v.yazdanmanesh@ut.ac.ir